

Маркстік-лениндік идеологияның қалыптасуы (ұлт мәселесі).

Алматы қаласы. әл-Фараби атындағы Қазақтың Ұлттық Университеті, тарих, археология және этнология факультетінің «Дүниежүзі тарихы, тарихнама және деректану кафедрасының» оқытушысы
Ш.Т. Булгауов.

1917 жылғы қазан жеңісінен бастау алатын большевиктер ұстанған ұлт мәселесінің тұжырымдары, мақсат-мүддесі: – ол, ұлт езгісінің және ұлт теңсіздігінің жойылуы; тәуелді елдер мен отарлардың империализм езгісінен азат болуы; халықтар арасындағы теңдіктің орнауы және олар арасындағы достыққа негізделген өзара көмек пен ынтамақтастық болатын. Ұлт мәселесі – жұмысшы табының пролетариат диктатурасы үшін жалпы революциялық күресінің құрамдас бөлігі, сонымен бірге оның социализм үшін күресіндегі одақтастар мен жақтастар мәселесі, оның дұрыс шешілуі – социализмнің капитализмді жеңудегі қажетті шартының бірі болды. Алғаш рет ұлт мәселесіне ғылыми анықтаманы тарихты материалистік тұрғыдан негіздеген К.Маркс пен Ф.Энгельс берді, ал, В.И.Ленин онан ары дамытты. Марксизм ұлттың және ұлт қозғалысының әлеуметтік мәнін аша отырып, ұлттық езгі мен теңсіздіктің жойылуы тек капитализмнің жойылып, социализмнің жеңуімен байланысты екендігін дәлелдеді. «Коммунистік партияның Манифесінде» «бір адамды екінші адамның қанауы жойылған жерде, бір ұлттың екінші бір ұлтты қанауы жойылады, таптар антогонизмі жойылған жерде, ұлт арасындағы жаулық та жойылады (Маркс К. и Энгельс Ф., Избранные произведения, т. 1, 1952, стр. 26.)» деп көрсетілген. Олар алдыңғы планға – «Барлық елдердің пролетарлы, бірігіңдер!» деген интернационалистік ұранды қойды. К.Маркс пен Ф.Энгельс «өзге халықтарды езгіге салып отырған халықтың өзі азат бола алмайды» деген қағиданың да йегерлері. Сонымен бірге олар ұлттық егемендікті отар елдерге де беруді талап етті, себебі ол елдердегі пролетариат революциялық күрестегі одақтасы болатын. Егер пролетариат өкіметті өз қолына алса, онда тез арада отар елдің азаттығына тырысар еді. Осы арқылы халықтардың өзін-өзі билеу принципінің маркстік негізі қаланған болатын. 1896 жылы II Интернационалдың Лондондық конгрессі резолюция қабылдады, онда ұлт мәселесін шешудің негізі ұлттың өзін-өзі билеу құқы жайлы марксистік ұраны алғаш рет көтерілді. Дегенмен, II Интернационалдың келесі конгресстерінде (Париж 1900, Амстердам 1904) бұл ұлттық-отарлық мәселе бойынша нақты шешімдер қабылданбады. Әсіре оңшылдар (крайние правые) (Э.Давид, Г.Куов, ван Кол және т.б.) бұл принципті тіпті мойындамады, ал К.Каутский сөз жүзінде қолдағанмен оның тым шектен шығар талап екенін айтуы арқылы іс жүзінде бұл принципті жоққа шығарды. О.Бауэр, К.Реннер және т.б. қолдағанымен, бұл принципті «ұлттық-мәдени автономия» түсінігімен ауыстырып пайдаланды.

Осы мәселемен өз кезегінде В.И.Ленин де айналысуға мәжүр болды, оның еңбектерінде алғаш рет марксизм тарихында Коммунистік партияның ұлт мәселесі бойынша теориялық бағдарламасы мен саясаты қарастырылды. «Проект программы Российской социал-демократической рабочей партий» (1902) жобасында ұлт мәселесінің негізгі шешімі ұлттың өзін-өзі билеу құқы

ұлттың бөлінуге, жеке мемлекет құруға деген құқымен толықтырылды. Бұл принцип Лениннің «О Манифесте армянских социал-демократов» (1903), «Национальный вопрос в нашей программе» (1903), «Рабочий класс и национальный вопрос» (1913), «Критические заметки по национальному вопросу» (1913) және «О праве нации на самоопределение» (1914), «Социалистическая революция и право нации на самоопределение» (1916), «О брошюре Юниуса» (1916), «Итоги дискуссии о самоопределении» (1916) деген мақалаларында дамытылды. Ұлт мәселесінің кейбір қырлары 1913 жылғы РСДРП-нің «Августовский» («жазғы») кеңесінің шешімдерінде. И.В.Сталиннің «Марксизм и национальный вопрос» (1913) деген еңбектерінде: ұлттар теңдігі және кіші ұлттар құқы; ұлттығын анықтау, тіптен бөліну құқы; тілдер, олардың теңдігі; ұлт мәдениеті, оның таптық мәні; орталықтану және автономия жайлы және т.б. жайлы қарастырды. В.И.Ленин «Теория и практика национальных отношений» деген еңбегінде «ұлт» тек қана әлеуметтік емес, сонымен қатар «этникалық қауымдастық екенін», ғылымның ұлттық психологияға көптеген түсініктемелерді «ұлттық сана, ұлттық психологияның қыры, ұлттық мінез, сезім, мақтаныш» ойлап тапқанын [М.С.Джунусов. Теория и практика национальных отношений. А.:Казахстан, 1969. 7-9 бб.], коммунизмнің интернационалдық мәдениеті ұлттық мәдениеттің ең асқан табыстарынан «қалыптасатындығын» айтқан болатын. В.И.Лениннің осындай пайымдаулары кеңестік кезеңдегі тарихшыларды, зерттеушілерді ұлт мәселесін қарастыруда таптық тұрғыда қарауды талап етуге жол ашты. Осының нәтижесінде тарихнамада «Советтік республика барлық ұлттардың еңбекшілерін біріктіреді және еңбекшілердің мүддесін ұлттарға бөлмей қорғайды» (В.И.Ленин. ПСС, т.36, с.536.) [Развитие и сближение Советской наций. Проблемы управления. А.:Наука, 1978./ Книга написано: М.М.Сужиковым, Т.С.Сарсенбаевым, Г.В.Малининым, и т.д.» 69 б.] деген тұжырым жасалды.

Большевиктердің лениндік ұлт саясатының негізіне айналған осы секілді ұлт мәселесінің тұжырымдары, практикалық талаптары әуелі Брюссельде, онан кейін Лонданда 1903 жылы 17 июльден 10 августқа дейін жасырын өткен РСДРП II съезінде Ленин жасаған «Біздің программамыздағы ұлт мәселесі» деген жұмысында нақтыланған болатын. Онда ол...интернационалистік программалық қағидаларды дәйектілікпен дәлелдеді: ұлтына қарамастан барлық азаматтардың толық тең праволы болуы, мемлекет құрамына кіретін барлық ұлттардың өзін-өзі билеу правосы, барлық ұлттар жұмысшыларының біріңғай таптық ұйымдарға (партия, кәсіподақтар, т.б.) бірігуі жайлы айтқан болатын. «Искрашылдардың қабылдаған программа-минимумында өзге де маңызды міндеттермен бірге «барлық ұлттардың толық тең праволылығы және олардың өзін-өзі билеу правосы туралы» мәселесі қойылды» [Совет Одағы Коммунистік партиясының тарихы. *Орысша толықтырылып, алтыншы басылуынан аударылды.* Алматы, «Қазақстан», 1983. 53-54 бб.]. РСДРП ОК-нің партия қызметкерлерімен өткізген Поронино кеңесінде, 1913 ж. 23 қыркүйек – 1 қазан (6 – 14 қазан), ұлт мәселесі жөнінде қабылдаған шешімдерде: «...5. Ұлттардың өзін-өзі билеу правосы туралы мәселені (яғни бөліну туралы мәселені толық еркін және демократиялық жолмен шешуді мемлекет конституциясының қамтамасыз етуі) белгілі бір ұлттың бөлініп шығуының тиімді-тиімсіздігі туралы мәселемен

шатастыруға болмайды. Бұл соңғы мәселені с.-д. партия бүкіл қоғамдық даму мүдделері мен пролетариаттың социализм жолындағы тап күресі мүдделерінің тұрғысынан қарап, әрбір жеке жағдайда мүлде дербес шешуге тиіс» деген жолдар бар [КПСС съездерінің, конференцияларының және Орталық Комитет пленумдарының қарарлары мен шешімдері. Бірінші том. 1898-1917. Қазақша екінші басылымы. «Қазақстан» баспасы. Алматы, 1971. 425-426 бб.]. Партия осы мәселені большевиктердің шешуші жеңісінің алдында да көтерді: 1917 жылғы 24-29 сәуірде Петроградта Бүкіл россиялық VII (Апрель) конференциясында ұлт мәселесі туралы И.В.Сталин баяндама жасады. Онда қабылданған қарарда Россияның құрамына енетін ұлттардың өз еркімен бөлініп шығып, өз алдына дербес мемлекет құруына праволылығын мойындады.

Марксизм-ленинизм ұлт мәселесін жалпы қоғамның саяси-әлеуметтік даму мәселесіне бағынышты қарастырғанын баса көрсету керек. Яғни, буржуазиялық-демократиялық революция тұсында ұлт мәселесі осы революцияның бөлігі ретінде қарастырылады, оның шешімдері революция мақсаттарына бағынышты (феодализм қалдықтарын жою және т.б.). Сонымен қатар, социалистік революция тұсында да ұлт мәселесі социалистік революция жайлы жалпы мәселенің бөлігі болып табылады, ұлт мәселесі осы революцияның мақсаттарына, демократия мен социализм мақсаттарына бағынады. Марксистердің сонымен қатар ұлт мәселесін демократия мен социализм мақсаттарына дүниежүзілік масштабта бағынышты болғанын дұрыс санайтындығы заңдылық болатын. Осы ойлар В.И.Лениннің «О праве нации на самоопределение» деген жұмысында толықтай қарастырылды. Ол 1914 жылғы ақпан-мамырда жазылған. Алғаш рет 1914 жылы мамырда «Просвещение» журналының №4,5,6 сандарында жарық көрді. Ол кейін шығармаларының 4 басылымының 20 томына енді. Ленин сонымен қатар ұлттың өзін-өзі билеу құқын талап етуі оның сөзсіз бөлінуін көрсетпейтіндігін, бұл мәселе жұмысшы табының мүддесінен шыға отырып, әр кезде ерекше шешілуі тиіс екендігін көрсетті. Яғни, алаш азаматтарының қазақ өлкесіне автономия алып бере алмауының негізгі бір себебі осында жатқан болатын. В.И.Ленин қанаушы қоғамдық құрылыс тұсындағы коммунистердің алдына қоятын екі жақты міндетті де анықтап көрсетті: «...двустороннюю задачу: борьбу со всяким национализмом и в первую голову с национализмом великорусским; полное равноправие наций; право самоопределения наций; слияние рабочих всех наций – этой национальной программе учит рабочих марксизм, учит опыт всего мира и опыт России» (В.И.Ленин. Шығармалар, 4 басылым, 20-том, 423-бет). Осыған орай ұлт мәселесінің әлеуметтік-таптық мазмұнын, оның мақсатын қазақстандық зерттеушілер де кеңестік таптық идеологияның ізімен барынша ашып көрсетуге тырысты.

Ұлт мәселесінің дамуындағы Ұлы Октябрь социалистік революциясының жеңісімен байланысты кезеңге большевиктер: «Ұлттық езгінің титтей де болса көрінісіне қарсы және ұлтшылдық біткеннің барлық түріне қарсы аяусыз күресе отырып, Ресейдегі барлық халықтар жұмысшыларының бірлігіне жетті, оларды жұмысшы қозғалысының негізгі ұйтқысы, жетекші күші болған орыс жұмысшыларының төңірегіне топтастырды» [Совет Одағы Коммунистік партиясының

тарихы. *Орысша толықтырылып, алтыншы басылуынан аударылды.* Алматы, «Қазақстан», 1983. 152 б.] деген тұжырым жасады. В.И.Лениннің 1913 жылғы қазан-желтоқсан аралығында жазылған, алғаш рет Петербургтің «Просвещение» журналының №10,11,12 сандарында жарық көрген, шығармаларының 20 томының 4-ші басылымына енген «Критические заметки по национальному вопросу» еңбегінің маңызы ерекше. В.И.Ленин «Есть две нации в каждой современной нации - скажем мы всем национал-социалам. Есть две национальные культуры в каждой национальной культуре. Есть великорусская культура Пуришкевичей, Гучковых и Струве, - но есть также великорусская культура, характеризиремая именами Чернышевского и Плеханова» (Соч., 4 изд., т. 20, стр. 16.) деп жаза отырып, екі жау таптың келіспес жерін анықтап көрсетті: «Буржуазный национализм и пролетарский интернационализм – вот два непримиримо-враждебные лозунга, соответствующие двум великим классовым лагерям всего капиталистического мира и выражающие две политики (более того: два мирозозерцания) в национальном вопросе» (В.И.Ленин. Соч., 4 изд., т. 20, стр. 10.).

В.И.Ленин бастаған большевиктер кеңестік ұлт мәселесінің негізін қалай отырып, оның негізгі принциптерін 1917 жылғы 15 қарашадағы Кеңес үкіметі қабылдаған «Декларация прав народов России» деген құжатта жариялады. Мұнда ХКК-нің Председателі В.И.Ленин және Ұлт істері жөніндегі Халық Комиссары И.В.Сталин қол қойған тұжырымдар кейін партияның X, XII съездерінде, КСРО, одақтас республикалардың конституциясында, партияның шешімдерінде расталды және нақтыланды. Онда халықтар мен ұлттардың өзін-өзі билеу құқы, халықтар теңдігі мен суверендігі, артықшылықтар мен шектеулікті жою, кіші ұлттардың еркін дамуы, социалистік федерацияны құру секілді принциптер бар, артынша РСФСР Совнаркомының «Ко всем трудящимся-мусульманам России и Востока (Из обращения Совнакома РСФСР, 20 ноября 1917 г.)» деп аталатын мұсылман халықтарды отарлық езгіге қарсы және пролетарлық революцияны, Кеңес үкіметін қолдауға шақырған үндеуі шықты [Хрестоматия по новейшей истории Казахстана (1917-1939 гг.). Т.1. (Под ред. К.С.Каражанова) – Алматы: «Санат», 2002, 45-47 бб.]. Кеңестік өкіметтен Польша, Финл., Лат., Лит., Эстония, сов. Беларусь, Украина, Закавказья елдері өздерінің биліктерін қолдарына алды. Ал, «бөлінгісі келмеген» халықтардың құқықтарына кеңестік конституция «гарантия» берді. Егер халықтың немесе ұлттың саны тым аз болса, орналасқан территорияда көпшілік болмаған жағдайда, ... социалистік автономия принципі қолданылатын болды. Халыққа, ұлтқа авт. респ., болмаса, авт. обл. немесе ұлттық округ статусы берілгенде «Азаматтарға өз тілін пайдалануға, мәдениетін дамытуға, салты мен әдет-ғұрпын сақтауға мүмкіншілік жасалады», ал маркстік-лениндік ұлттық бағдарламаның принциптерін біртіндеп жүзеге асырудың нәтижесінде «кеңес халықтары ұлт мәселесін шешті және көпұлтты ірі мемлекет құрды» деген большевиктік тұжырым жасауға мүмкіншілік пайда болды. Бұл ой кеңестік тарих ғылымында кеңінен қолдау тауып, ары қарай тереңдетілді.

Ұлт мәселесін шешуде В.И.Лениннің соңғы хаттары мен мақалаларының орны бөлек екенін айту керек, онда ол социализм орнату жоспарын негіздеп, ілгері дамытты. Ол «Социализмнің материалдық-техникалық базасын

жасаудың» қажеттігін көрсете келе «Совет Одағы халықтарының мызғымас достығы бар жерде ғана социализм орнату мүмкін болады. Партия артта қалған халықтардың іс жүзіндегі теңсіздігін тез жоюға көмектесуге, барлық халықтарды интернационализм мен туыскандық бірлік рухында тәрбиелеуге, әрбір халықтың ұлттық мәдениеті мен ұлттық сезімдеріне ыждаһаттықпен қарап отыруға тиіс» [Совет Одағы Коммунистік партиясының тарихы. *Орысша толықтырылып, алтыншы басылуынан аударылды.* Алматы, «Қазақстан», 1983. 319-321 бб.] деп атап көрсеткен болатын. Сонымен қатар маркстік ұлт мәселесінің дамуына көп үлес қосқан И.В.Сталиннің қызметі жайлы атап айтқан жөн. Ол «Марксизм и национальный вопрос» (1913) еңбегінде ұлт мәселесінің маркстік бағдарламасына түсініктеме жасаған болатын. Бұл еңбек 1912 ж. аяғы мен 1913 ж. басында жазылған, алғаш рет «Просвещение» журналының №3-5 сандарында жарық көрді. Онда «Нация есть исторически сложившаяся устойчивая общность экономической жизни и психического склада, проявляющегося в общности культуры» (И.В.Сталин. Соч., т. 2, стр. 296) секілді тұжырым жасай отырып, австрияның социал-демократтарының «ұлттық-мәдени автономия» негізіндегі программасын қатты сынға алды. Программасы революцияға емес, реформаға негізделген, олар ұлтқа таптық тұрғыдан қарамай, тапқа бөлмей, «мәдени бірлік, ортақтығы», «тағдыр ортақтығы» арқылы ұлттарды біріктіруге тырысқанын көрсетті. Ұлт мәселесінің негізі және шешілуі – ол революцияның жеңісі, елді демократияландыру екенін әрқашанда атап көрсетуге тырысты. Сонымен қатар «Партияның программасының талабы: ұлттардың өзін-өзі билеуі, жеке мемлекет болып бөлініп шығуына дейінгі құқы. Дегенмен, ол ұлттың сөзсіз бөлінуін білдірмейді. Бөлінуді әрбір нақты жағдайға байланысты, пролетаритаттың таптық мүддесіне сай шешу қажет. Мақсат халықтар достығына негізделген, тең ұлттардың ерікті одағына негізделген көп ұлтты мемлекет құру» екендігін нақтылап отырды. Бұл ойдың көлеңке тұстары бар екені белгілі, ол ұлттың қоғамда саяси мәселелерді шешуде тек екінші орында болып пролетариат диктатурасының жай бір құралы болуында.

И.В.Сталиннің кеңес билігінің ең қиын, күрделі тұсында, троцкийшілдер, зиновьевшілдер, бухариншілдер және буржуазиялық ұлтшылдардың партияға қарсы әрекетінің күшейген тұсында жазылған еңбегі, «Об основах ленинизма. Лекции читанные в Свердловском университете», марксизм-ленинизм теориясына жаңа леп беру керек болатын. 1924 жылғы сәуір, мамырда алғаш рет «Правда» газетінде жарық көрген, кейін «О Ленине и лениизме», «Вопросы ленинизма» кітабына енген бұл еңбек Сталиннің шығармаларының 6 томына да енді. Жұмыстың мақсаты партияға лениндік шақыру (призыв), оның қатарын нығайту, лениндік өсиеттерді орындау болатын. Сонымен қатар мұнда пролетарлық революция, партия, шаруалар мен ұлт мәселесі жайлы, революцияның стратегиясы мен тактикасы, жұмыстағы Лениннің стилі жайлы мәселелер көтерілді. Мұнда ол ұлт мәселесін шешудегі совет мемлекетінің ролін: «Советская власть является не только массовой и самой демократической в мире государственной организацией, но и наиболее интернационалисткой из всех государственных организации классового

общества, ибо она, разрушая всякий национальный гнет и опираясь на сотрудничество трудящихся масс различных национальностей, облегчает тем самым объединение этих масс в едином государственном союзе» деп көрсетті (Сталин И.В. Соч., т.6, стр. 121.). И.В.Сталин ленинизмге тоқтала отырып: «Ленинизм есть марксизм эпохи империализма и пролетарской революции. Точнее: ленинизм есть теория и практика пролетарской революции вообще, теория и тактика диктатуры пролетариата в особенности» (Сталин И.В. Соч., т.6, стр. 71.) деп көрсетті, ал ұлт мәселесіндегі оның роліне былайша анықтама берді: «Национальный вопрос – есть часть общего вопроса о пролетарской революции, часть вопроса о диктатуре пролетариата. Ленинизм впервые связал национальный вопрос с вопросом о колониях, превратив, таким образом, национальный вопрос из вопроса частного и внутригосударственного в общий и международный, в мировой вопрос об освобождении угнетенных народов зависимых стран и колоний от ига империализма» (Сталин И.В. Соч., т.6, стр. 139.).

И.В.Сталин каутскийшілдердің оппортунистік концепциясын әшкерелей келе социалистік революцияның тіл санын азайтпайтынын, керісінше көбейтетінін көрсетуге тырысты. Ол бұл мәселені сонымен бірге «Марксизм и вопросы языкознания» (1950) деген еңбегінде онан ары дамытты. Ал, «Политика партии по национальному вопросу» деген тарауда ол ұлт қозғалысының, ұлт мәселесінің міндеттері әр кезеңдегі пролетарлық революцияның мақсат, міндеттерінің өзгеруіне байланысты өзгеріске түсетінін көрсетті. И.В.Сталиннің Коммунистік партияның ұлт мәселесі бойынша теориясы мен саясатына және бағдарламасына арналған «Национальный вопрос и ленинизм. Ответ товарищам Мешкову, Ковальчуку и другим» деген шығармасы 1929 жылы мартта жазылды. Алғаш рет 1949 жылы И.В.Сталиннің шығармаларының 11 томында жарық көрді. Мұнда В.И.Лениннің «Критические заметки по национальному вопросу» (1913), «О праве нации на самоопределение» (1914), сонымен қатар И.В.Сталиннің «Марксизм и ленинизм» (1913) еңбектеріндегі Коммунистік партияның ұлт теориясы, ұлт мәселесі бойынша бағдарламасы онан ары дамытылды. И.В.Сталин маркстік теория бойынша ұлттың негізгі төрт белгісінің: «тілінің, территориясының, экономикалық өмірінің және психикалық ерекшелігінің бірлігі» дұрыстығын көрсетуі арқылы (Сталин И.В. Соч., т. 11, стр. 333.) кейбірулердің бесінші белгіні: «өзінің ұлттық мемлекетінің болуын» қосуға тырысушылығының қате екенін көрсетті. Оның 1921 жылғы 10-шы ақпандағы «Правда» газетінде жарық көрген, партияның ОК-бекіткен, РКП(б) X-шы съезіне дайындаған «Об очередных задачах партии в национальном вопросе» тезистерінде кейінгі жылдары большевизмнің ұлт мәселесінің тұжырымдарына айналған, тарихи әдебиеттерде міндетті түрде атап көрсетілетін ұлт мәселесінің үш кезеңі ашып көрсетілді. Сонымен қатар Сталиннің «Национальные моменты в партийном и государственном строительстве. Тезисы к XII съезду РКП(б), одобренные ЦК партии» деген еңбегіндегі ойлары (РКП(б) XII съезінің (1923) шешімдерінде бекітілген), «Правда» №65. 24 март, 1923, (Сталин И.В. Соч., т. 5.) большевиктік ұлт саясатының ұзақ жылдар ұстанған нақты шешімінің көрінісі болатын.